

УДК 44.08.7

Новальська Т.В. – доктор історичних наук,
проф., декан фак-ту культурології КНУКіМ

ДОСВІД КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ В РОБОТІ «ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ» РУДОЛЬФА ЕЙСЛЕРА

Останні роки ХХ століття (особливо з середини 80-х і до кінця 90-х рр.) відзначились сплеском інтересу до культурологічної науки: починаючи з 1990-х рр. з'являються чимало наукових розвідок, в яких досліджуються окремі культурні феномени й системи, питання історії культури, аналізується сучасна культурна ситуація у світі та Україні. В центрі уваги опиняється на лише феномен культури, але наука про культуру як окрема система знання, її структура, специфіка, методологія та співвідношення з іншими галузями соціально-гуманітарного знання. На зміну «*монолітизму*» радянсько-марксистської науки приходить «*діалогізм*» і плюралізм в межах нових дослідницьких підходів, акумулюється досвід багатьох існуючих культурологічних концепцій з метою подолання *ізоляціоністської позиції*, що панувала в марксистській концепції культури. Враховуючи вище означене, наша стаття носить, перш за все, *мета-методологічний характер*, з якого випливає її *мета: аналіз та реконструкція методології культурологічного аналізу австрійського філософа Рудольфа Ейслера (1873-1926 рр.) у його праці «Загальна історія культури», на матеріалі першої частини роботи «Основні поняття культурної історії» як спосіб «поповнення» методологічного арсеналу сучасної культурологічної науки.*

Свій підхід австрійський вчений розпочинає з визначення завдання «культурної історії», яке повинно вказати досліднику на сутність культури. Що таке культура? Намагаючись визначити об'єм та зміст цього поняття, Р.Ейслер нашоується на антиномію природи нашого духу, що в культурологічній площині трансформується в наступне питання: культура є емпіричним чи апіорним поняттям нашого досвіду? Заглиблюючи у численні галузі та прояви культурного буття, ми не можемо знайти в них змістовної відповіді на це запитання, не можемо поставити знак « \Rightarrow » між наукою, мистецтвом, технікою, мораллю та поняттям культури. Вчений впевнений, що «...сам зміст, який становить поняття культури, не міститься в названих предметах в готовому вигляді, як дещо «дане»; він не є ознакою у собі, він виявляється лише в певному до нього ж відношенні зі сторони людського духу, в оцінці, що надається йому нашою свідомістю» [2; 5-6]. Такий підхід, що враховує оцінку згідно з певною ідеєю (ідеалом), дозволяє уникнути однобічного зведення всього об'єму поняття культури до однієї ознаки цього поняття. Саме ідея досконалості, що є апіорним елементом у душі людства та її зв'язок зі всім тим, що переживаємо та що робимо і створює поняття культури. Для того, щоб з'явилася культура, вважає вчений, потрібно щонайменше дві речі – активно-перетворююча діяльність як форма, та ідея як зміст, що постає регулятивом цієї діяльності. Враховуючи це, отримуємо наступне визначення культури: «*культура – активне перетворення, обробка даних природи, природних матеріалів у душі та на службі ідеї людського вдосконалення*» [2; 7].

Прагнення до самовдосконалення – апіорний першоелемент культури. Вириваючись зі світу природи, людина крокує єдино вірним шляхом до ідеалу, що становить повноту культури, шляхом гармонійного розвитку власної особистості. В сумі зусилля багатьох таких людей й створюють культуру як продукт *соціальної* творчості. Тому історія культури постає як єдність 3-х факторів культурного розвитку: *природного* (оточуюче довкілля), *духовного* (ідеальні сили людини) та *соціального*. Відмінності, які можуть існувати між цими факторами, вносять свої зміни до характеру та ступінь культури в контексті певної групи та відповідному історичному етапі розвитку. Тому, наголошує Р.Ейслер, «*культурна історія має своїм завданням зобразити хід розвитку культури від початку до тієї вершини, якої вона досягла в даний час*» [2; 8]. У ролі *всезагальної* історії культури ця наука здійснює огляд

найбільш відмітних та важливих ознак усіх епох, а під виглядом *спеціальної історії культури* вивчає культури окремих народів в певні періоди часу або розвиток окремих культурних явищ. Методологічною основою такого викладу виступає допомога багатьох наук, серед яких австрійський вчений особливо виокремлює *соціологію і колективну психологію* (психологію народів), а також *універсальну й політичну історію, антропологію, палеонтологію, етнологію, археологію, порівняльне мовознавство, історію релігії, права, техніки, мистецтва* тощо.

Наступним питанням, над яким дослідник замислюється під час культурологічного аналізу, є проблема *походження культури*. Якщо людина є головним фактором, що творить культуру, то витoki останньої потрібно шукати в самій природі людини. Які риси виокремлюють людину як «істоту особливого порядку» зі світу природи? Їх вчений нараховує чотири: пряма хода, вільне користування руками, органи мовлення, високий рівень розвитку мозку та центральної нервової системи. Власне, саме завдяки цим чотирьом перевагам людина підноситься над тваринним світом, особливо це стосується останньої ознаки: «більш складна та тонка будова центральної нервової системи не є, як вважає поверхневий матеріалізм, «причина», втім безумовний *симптом*, тобто *зовнішня сторона* або об'єктивація більш *диференційованого, витонченішого духовного життя*, більш досконалої духовної організації» [2; 9]. Саме вона й постає тією межею, що відділяє людину від тварини. В іншому місті автор вказує на наступне: «З точки зору психології, точкою відправлення еволюції є її дух, психіка, свідомість. Ця еволюція вказує на те, що пасивне, суто-реактивне життя за рахунок інстинктів все більше й більше поступається місцем стану активної, довільної духовної діяльності, що мислення, т.з. самостійне судження та висновок (розсудок та розум), комбінуюча уява, свідомо воля, планомірна поведінка, кажучи коротко, методично діючий ум отримує все більшу й більшу перевагу над чуттєвим життям та простим асоціюванням уявлень» [2; 10]. Постійно зростаючі потреби в природному стані викривають недоліки природної організації людини, що змушує її вдаватися до штучних знарядь, при цьому змінюючи, як, власну, зовнішню, так і внутрішню природу. *Прагнення до вдосконалення, до покращення та збагачення всього, що нас оточує, та нас самих, і є, на думку Р.Ейслера, тим, що він називає «останнім суб'єктивним джерелом» культури. Людина – істота, яка за своїм покликанням спрямована до культури.*

Продовжуючи рухатись в антропологічній перспективі, філософ вказує на *творчі сили культури*, серед яких виокремлює первинні та вторинні інстинкти й потреби. До першої групи належать не лише ті, що викликані певною нестачею в організмі людини, але й ті, що знаходяться в основі нашого піклування про життя, т.т. «функціональні» (напр. ігрові форми естетичної культури). Тоді як до другої групи автором належать ті, що породжені безпосередньо культурою, «відповідь» на які формує звичку, через яку ці потреби стають органічної складовою культурної людини. Отже, опираючись на еволюцію культури, Р.Ейслер вказує як на загальний закон духовного розвитку, – *перехід від чуттєво-інстинктивної та напівпасивної свідомості до самостійно діючої думки та творчої волі та «механізація» духовного життя* (прискорене відправлення вольових актів за рахунок звички та повторенню), що зберігає велику кількість духовної енергії для досягнення нових цілей, – так й на окремі важелі культури, зумовлені численним індивідуальними та соціальними потребами, серед яких особливої уваги, на думку вченого, заслуговує *прагнення до щастя*, євдемоністичне начало.

Що стосується *розвитку та занепаду культури*, як чергової проблеми, що постає в ході аналізу, то серед суттєвих фактор зародження будь-якої культури, окрім раси та середовища, вчений-філософ вказує ще й на ставлення одного народу до інших народів та стану їх культури, які різняться з точки зору дружнього та ворожого характеру. Власне, культура сама впливає на свій розвиток або занепад, при цьому, звісно, що цей розвиток не завжди та не всюди є однакових темпів, багато чого залежить й від зовнішніх факторів, які можуть сприяти цьому процесові, або гальмувати його. Досить часто потрібно багато часу, щоб були

досягнуті незначні успіхи, а інколи те чи інше відкриття відбувається внаслідок певного «вибуху». Взагалі, рух культури є дещо схожим на фізичне явище падіння: чим довше йде рух, тим з більшою швидкістю він здійснюється, тому варто говорити про *закон кумулятивного розвитку культури*. Тому, що стосується прогресу культури, то його, на думку автора, краще розуміти як «сприятливу комбінацію» багатьох факторів. «Мало того, справжній прогрес в культурному розвитку полягає в тому, щоб на останньому етапі нічого, що має до нього відношення, не піддавалося огульній незграбності, і, щоб та шкода, яка наноситься однобічною культурою, постійно компенсувалася новою культурною роботою» [2; 17]. Справжній прогрес відбувається «зигзагами» або спіралями, з повільним рухом та зупинками, інколи з певними відхиленнями, зміною носіїв культури, рас та народів. Також, посилаючись на «батька» експериментальної психології В.Вундта, автор вважає за прийнятне використання психологічного закону *розвитку контрастами*¹, що може бути дієвим й для вивчення культурного розвитку. «Він, цей закон сам, так би мовити, іманентним, внутрішньо обумовленим способом приводить до того, що однобічності та крайнощі в культурних відношення не можуть утриматися занадто довго, постійно та необхідно викликаючи синтез протилежностей, розчинення їх у вищій єдності, поступове, хоче ніколи й не досягне в повній мірі, наближення до ідеалу культури. з привнесенням нових культурних цінностей в наявну скарбницю поєднане зростання культурної енергії, завдяки чому творчий людського духу проявляється на все вищих й вищих щаблях» [2; 19].

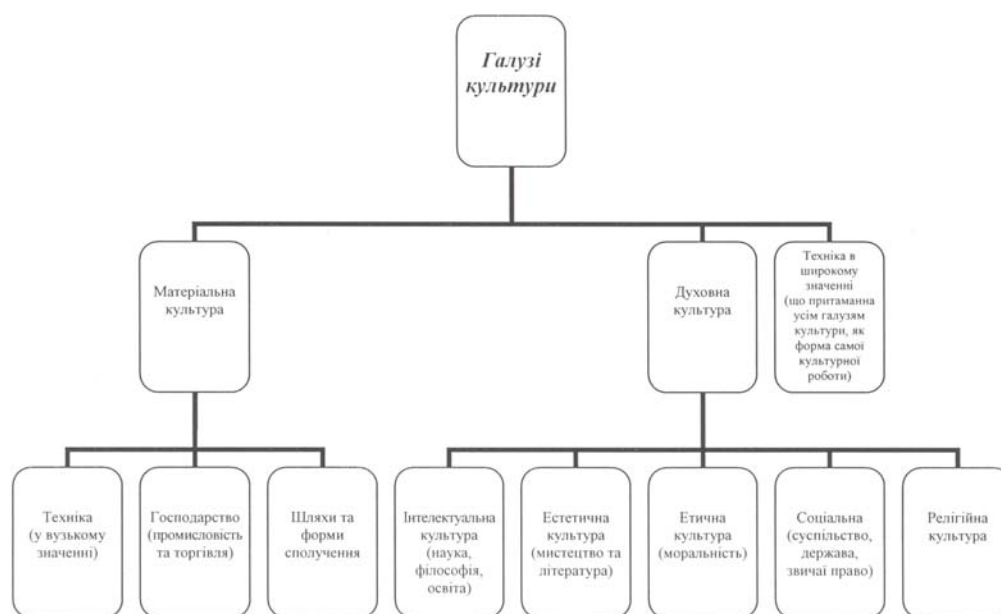
Наступне це те, що в культурологічній площині така постановка питання актуалізує проблему *духовних факторів культури*, до яких Р.Ейслер зараховує всі «моменти свідомості», а саме, інтелект, чуття та волю. Унікаючи обмежень інтелектуалізму та сентименталізму, вчений вже вкотре говорить про гармонійну повноту людської діяльності: лише те мислення, яке пробуджується чуттями та інстинктами, здатне створити духовний світ крізь століття. Відштовхуючись від того, що на ґрунті потягів та відчуттів у свідомості людини виникають уявлення та думки, Р.Ейслер відразу намагається провести культурологічну паралель, прагнучи з'ясувати роль ідей в процесі розвитку культурної роботи. Серед багатоманіття матеріально-чуттєвих проявів культурної творчості, вважає вчений, виділяється ряд *типових змістів*, які, незважаючи на форми своїх проявів, завжди є *ідеями-силами* (*idees-forces* – поняття, яке вчений запозичує у французького філософа Альфреда Фульє), які «збуджують розвиток, розповсюджуються у часі та просторі, змагаються між собою із-за влади, підкорюють своїм цілям енергію дії» [2; 21-22]. Численні ідеї комбінуються між собою, утворюючи цілі системи світоспоглядання та життєрозуміння, де кожна ідея намагається увійти в силу та перемогти. Незважаючи на характер цих ідей (філософські, релігійні, політичні), усі вони, вважає автор, є тільки різновидами однієї і тієї ж ідеї культури, яка спільними зусиллями випадку та планомірної діяльності стає свідомим ідеалом на самому вищому щаблі історичного життя. Отже, саме так, у світлі тісного зв'язку теорії та практики, думки стають мотивами дій, результати яких спричиняють появу нових думок, сприяють зростанню духовної енергії та роблять можливими синтези на широкого кола ідей. Тому таким важливим для реалізації культурного потенціалу є тандем інтелектуального прогресу та міцності «доброї волі»: коли спочатку інстинктивно-імпульсивна воля поступово стає розумною, скерованою думками, цілеспрямованою та постає свідомим механізмом реалізації ідей.

Виходячи з означеного вступу до історії культури Р.Ейслер не може залишити поза увагою відповідь на наступне питання: чи має суттєвий вплив *дарвінізм*, або т.зв. *теорія еволюції* (що визначає певні фактори розвитку природи), на процеси культурної еволюції? Адже, як ми вже бачили, що категорія «природи» є однією з фундаментальних категорій культурологічного аналізу підходу вченого... Відповідь не змушує на себе чекати: «При найближчому огляді вже біологічного розвитку виявляється, що пропагована крайніми дарвіністами теорія відбору не є прийнятною для роз'яснення фактів розвитку. «Природній

відбір», без сумніву, діє, але він не є первинним фактором розвитку, він не в змозі створити доцільності, його дії мають лише регулююче значення» [2; 23-24]. Зміна видів, переконаний вчений, засновується не на відборі, а на пристосуванні до зовнішніх умов, що поділяється на пасивне (зовнішнє середовище має фізико-хімічний вплив на організми) і активне (пристосування органів, через вправність, до особливостей оточуючої дійсності). Отже, виявляється маємо справу як із зовнішніми, так і внутрішніми силами, що долає обмеженість погляду дарвінізму, а з ним і ламаркізму, на розвиток у природі, як на механіко-випадковий рух, та порушує питання *духовної еволюції*, що є звільненням людини від «тиранії» зовнішнього середовища. Людське суспільство, на думку Р.Ейслера, відрізняє від природи боротьба ідейних сил, що має мирний характер та підвищує рівень досконалості й корисності досягнутих результатів. «Таким чином, поряд із природним відбором починається *відбір культурний*; він видозмінює як зовнішню природу та її мертві й живі продукти, так і весь духовно-моральний лик самої людини, її риси, звички та будь-які тенденції, а також, нарешті, створені людиною установи та порядки... Завдяки виробленим ним засобам, він уможлиблює не тільки збереження слабосильних людей, але й – що важливіше – *укріплює нестійких та обмежує необхідність й можливість їх прояву*. Пристосовуючи природу до себе, людина волею-неволею, оскільки вона істота природна, повинна все більше й більше *пристосовувати і самого себе до культурної ідеї*, що веде її догори сходишками духовного розвитку» [2; 26].

Розглядаючи проблему пристосування в культурі, яка, без сумніву, має важливе значення, вчений не забуває нагадувати, що в дійсності кожна галузь культури має специфіку, життєздатність якої забезпечується щонайменше двома чинниками: по-перше, це власна, *іманентна закономірність*, яка укорінена в особливого роду потребах, мотивах дії та мислення, що лежать в основі певної галузі, а, по-друге, мова йде про *традиції*, які забезпечують спадковість духовного розвитку, впливаючи «консервативним чином».

Здійснюючи огляд окремих галузей культури, Р.Ейслер поділяє їх за родами культурної діяльності, напрямками, цілями та об'єктами, враховуючи, разом із тим, складові елементи та умови існування кожної. Схематично його підхід можна зобразити наступним чином:

Вказуючи на психологічні, соціальні та економічні аспекти даної класифікації, вчений переконаний у тому, що кожна з цих галузей лише у тісному зв'язку з іншими сприятиме створенню культури в цілому, перебуваючи у постійній живій взаємодії, ці форми «забезпечать повноту культури, ідеал культурного розвитку» [2; 56].

Таким чином, на прикладі реконструкції логіки культурологічного аналізу у роботі Рудольфа Ейслера, власне, розкривається методологія підходу австрійського філософа до дослідження культури та її історії. Чим вирізняється його дослід перш за все? Очевидно, «синтетизмом», спробою поєднати у своїй теорії низку, на перший погляд, відмінних підходів, напр. апіорізм І.Канта, соціально-психологічний підхід В.Вундта, вчення про «ідеї-сили» А.Фульє, романтизм та еволюційну теорію. Як результат, цікава *концепція культурної історії*, що, без сумніву, має вагоме методологічне значення як для культурологічної науки загалом, так історії й теорії культури зокрема.

Примітки

¹ Як зауважує відомий історик психології М.Ярошевський, В.Вундт, намагаючись відстояти самостійність науки психології, вказував на існування т. зв. «психічної причинності», певних законів, яким підкорені всі явища, до яких він відносив принципи творчого синтезу, закон психічних відношень (залежність події від внутрішнього взаємовідношення елементів), закон контрасту (протилежності підсилюють одна одну) та закон гетерогенності цілей (під час здійснення вчинку можуть виникати не передбачувані поставленою метою дії, що впливають на мотив) [див. главу VI його «Історії психології» [3]. Також дію вказаного ним закону він переніс і в соціальну сферу, де позначив його як «закон соціальних контрастів», якому «підкорюються всі ті процеси соціального життя, за яких певні явища підвищуються завдяки своїй протилежності іншим попереднім або одночасним явищам» [1; 147].

Список використаної літератури

1. **Вундт В.** Социальные законы / В.Вундт // Философия истории. Антология / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 144-149.
2. **Эйслер Р.** Всеобщая история культуры / Р.Эйслер / Пер. с третьего и вновь перераб. нем. изд. А.Лютша. – СПб., 1906. – 204 с.
3. **Ярошевский М.Г.** История психологии от античности до середины XX в.: Учеб. пособие / М.Г. Ярошевский. – М., 1996. – 416 с.

Резюме

На підставі частини першої праці «Загальна історія культури» австрійського філософа кінця XIX – початку XX ст. Рудольфа Ейслера (1873-1926 рр.), запропонований досвід реконструкції основних елементів культурологічного аналізу, що становить методологічну основу культурно-історичної концепції вченого.

Ключові слова: Рудольф Ейслер, культурологічний аналіз, антропологія, колективна психологія, історія культури, походження культури, творчі сили культури, закон кумулятивного розвитку.

Summary

Novalska T. There is experience of culturological analysis in-process «General history of culture» of Rudolf Eisler

In this article, based on the first part of the «General History of the Culture» Austrian philosopher late XIX – early XX century, Rudolf Eisler (1873-1926), the experiment in the reconstruction of the main elements of cultural analysis was proposed, which is the methodological framework of the cultural-historical conception of the scientist.

Key words: Rudolf Eisler, cultural analysis, anthropology, psychology, history of culture, culture of origin, the creative power of culture, the law of cumulative development, spiritual factors of the culture.

Надійшла до редакції 30.11.2012 р.